

Hikmet Yağlı Mavil, Doç.Dr.

1977 yılında Bartın'da doğdu. Uludađ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu (2001). Aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, "Ebü'l-Muñ en-Neseff'nin Fiili Sıfatlar Anlayışı" adlı teziyle yüksek lisansını (2004), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, "Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin Kelâm Sistemi ve Kaynakları" adlı çalışmasıyla doktorasını (2011) tamamladı. 2021 yılında doçent oldu. Halen Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesidir.

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

Yayın No. 727
İSAM Yayınları 196
İlmî Araştırmalar Dizisi 88
© Her hakkı mahfuzdur.

İMAM EŞ'ARÎ'NİN KELÂM DÜŞÜNÇESİ

Hikmet Yağlı Mavil

TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM)
tarafından yayına hazırlanmıştır.
İcadiye-Bağlarbaşı Cad. 38 Üsküdar/İstanbul
Tel. 0216. 474 08 50
www.isam.org.tr yayin@isam.org.tr

Bu eser
TDV İslam Araştırmaları Merkezi'nin (İSAM)
Erken Klasik Dönem Projesi
kapsamında yayımlanmıştır.
Proje koordinatörü M. Suat Mertoglu

Yayın hazırlık Mustafa Demiray
Tashih İsa Kayaalp, İsmail Özbilgin, İnyet Bebek
Tasarım Ender Boztürk, MimEmin

Bu kitap
İSAM Yönetim Kurulu'nun 29.09.2017 tarih ve 2017/11
sayılı kararıyla basılmıştır.

Birinci Basım: Eylül 2018
İkinci Basım: Kasım 2022
ISBN 978-605-68669-0-6

Basım, Yayın ve Dağıtım

TDV Yayın Matbaacılık ve Tic. İşl.
Ostim OSB Mahallesi, 1256 Cadde, No: 11
Yenimahalle/Ankara
Tel. 0312. 354 91 31 Faks. 0312. 354 91 32
bilgi@tdv.com.tr
Sertifika No. 48058

Mavil, Hikmet Yağlı

İmam Eş'arî'nin kelâm düşüncesi / Hikmet Yağlı Mavil. - 2. bs. - İstanbul ;
Ankara : İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) ; Türkiye Diyanet Vakfı, 2022.
581 s. ; 23,5 cm. - (Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları ; 727. İSAM Yayınları ; 196.
İlmî Araştırmalar Dizisi ; 88)
Dizin ve kaynakça var.
ISBN 978-605-68669-0-6

İçindekiler

Kısaltmalar 9

Önsöz 11

GİRİŞ

EBÜ'L-HASAN el-EŞ'ARÎ

**VE ONUN KELÂM DÜŞÜNCESİNİ ETKİLEYEN SİYASÎ,
SOSYAL VE İLMÎ ORTAM**

I. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî 19

A. Hayatı 19

B. İlmî Şahsiyeti 27

C. Hocaları 33

D. Öğrencileri 38

E. Eserleri 40

1. *el-İbâne an usûli'd-diyâne* (Dinin Temel İlkelerinin Açıklanması) 50

2. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü'l-musallîn* (Kendilerini İslâm'a Bağlı Kabul Edenlerin Görüşleri ve Namaz Kılan Müslümanların Görüş Ayrılıkları) 55

3. *Risâle fi istihsâni'l-havz fi ilmi'l-keâm* (Kelâm İlmiyle Uğraşmanın Meşruiyeti) 61

4. *Risâle fi'l-îmân* (İman Risâlesi) 67

5. *Risâle ilâ ehli's-Segr bi-Bâbi'l-ebvâb* (Demirkapı Halkına Mektup) 68
 6. *el-Lüma' fi'r-red alâ Ehli'z-zeyg ve'l-bida'* (İstikametten Ayrılanlar ve Bidat Ehlinin Tenkidi Konusunda İşaretler) 70
- II. Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin Kelâm Düşüncesini Etkileyen Siyasî, Sosyal ve İlmî Ortam 77
- A. Eş'arî Öncesi Siyasî, Sosyal ve İlmî Ortam 77
 - B. Eş'arî'nin Yaşadığı Dönemde Siyasî ve Sosyal Ortam 90
 - C. Eş'arî Döneminde İlmî Ortam 97
 1. Felsefî Akımlar 99
 2. İslâm Mezhepleri 103

BİRİNCİ BÖLÜM

EŞ'ARÎ'NİN KELÂM METODU VE İSTİDLÂL YÖNTEMLERİ

- I. Eş'arî'nin Kelâm Metodu 117
 - A. Akıl-Nakil Uzlaşımı 118
 - B. Müteşâbihatın Tevili 126
 - C. Orta Yolun Tercihi (Tavassut) 131
 - D. Kelâm Müdafaası 133
 - E. Cedel Yöntemi 138
- II. Eş'arî'nin Kullandığı İstidlâl Yöntemleri 151
 - A. Bilinenden Hareketle Bilinmeyen Hakkında İstidlâl (el-İstidlâl bi's-şâhid ale'l-gâib) 155
 1. Delâlette Ortaklık 162
 2. İllette Ortaklık 166
 - B. Sebr ve Taksim (el-İstidlâl bi's-sebr ve't-taksîm) 173
 - C. İlk Yaratılışın İmkânı ile Son Yaratılış Hakkında İstidlâl (el-İstidlâl bi'l-ibtidâi ale'l-iâde) 176
 - D. İttifak Edilenden Hareketle İhtilâf Edilen Hakkında İstidlâl (el-İstidlâl bi-müttefekın aleyh alâ muhtelefin fih) 179

- E. Naklî Delillerle İstidlâl
 (el-İstidlâl bi'l-edilleti's-şer'yye) 181
- F. Dil ile İstidlâl (el-İstidlâl bi-ehli'l-luga) 183
- G. Mûcize ile İstidlâl
 (el-İstidlâl bi'l-mu'cizi alâ sıdkı'l-muhbir) 189

İKİNCİ BÖLÜM

EŞ'ARÎ'NİN KELÂM DÜŞÜNCESİ

- I. Bilgi Teorisi 195
- A. His (el-Havâssü'l-hamse) 199
- B. Haber 202
- C. Nazar (Akıl) 203
- II. Varlık Anlayışı 209
- A. Allah'ın Kudreti Karşısında İnsan Tabiatının Sınırlılığı 209
- B. Atomlardan Oluşan Âlem ve Âlemin Hudûsu 214
- III. Nefiy ve İspat Arasında Tevhit Esası 227
- A. Allah Hakkında Kullanılması Câiz Olan
 ve Olmayan İsimler 232
- B. Zatî Sıfatların İspatı 239
- IV. Kesp ve İstitâat Anlayışı Bağlamında Kader 253
- V. Allah'ın Fiillerinin İletsizliği 263
- VI. Nasların Şekillendirdiği Sem'ıyyât Bahisleri 279
- VII. Tasdik Eksenli İman Tanımı 287
- VIII. Nübüvvetin İspatı ve Mûcize Etrafında Şekillenen Risâlet 299
- IX. Biat Ağırlıklı İmâmet Anlayışı 307

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EŞ'ARÎ'NİN KAYNAKLARI

- I. Celîlü'l-Kelâm 325
- A. Ana Kaynaklar 325
1. Kur'an 325
2. Sünnet 336
3. İcmâ 346

B. Tâli Kaynaklar	353
1. Selef Akîdesi ve Ehl-i Hadis	353
2. Şâfiî'nin Fıkıh Yöntemi	372
3. Ebû Hanîfe	380
4. İbn Küllâb ve Taraftarları (Küllâbiyye)	390
5. Mürcie	425
6. Dırâr b. Amr ve Hüseyin en-Neccâr	447
II. Dakiku'l-Kelâm	483
A. Mu'tezile	483
B. Felsefi Kaynaklar	519
Sonuç	537
Kaynakça	547
Dizin	575

Önsöz

Ehl-i sünnet kelâmının en önemli mekteplerinden birinin kurucusu kabul edilen Ebü'l-Hasan el-Eş'arî hayatı, kurduğu sistem ve ilmî mücadelesi ile kendisinden sonra gelen pek çok düşünür için ilham kaynağı ve hareket noktası olmuş, onun ortaya koyduğu kelâmî-itikadî fikirler kısa sürede geniş kitlelerin ortak kanaati haline gelmiştir. Bununla birlikte farklı zamanlarda ve kesimlerde birbirinden ayrı, bazan da birbirine zıt Eş'arî tasavvurlarının bulunduğu dikkatten kaçmamaktadır. Bir taraftan *el-İbâne* adlı eserine dayanılarak Mu'tezilî görüşlerinden sıyrılıp Ahmed b. Hanbel'in temsilciliğini yaptığı Selefi düşüncenin sıkı bir müntesibi sayılan Eş'arî, diğer taraftan bidatından dönerek Mu'tezile'den ayrıldığı hususunda gerçekçi davranmayan gizli bir Mu'tezile takipçisi olarak takdim edilmektedir. Başka bir bakış açısına göre ise o, Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra yeni bir mezhep kurmaktan ziyade, kendisinden önce var olan Küllâbiyye mezhebinin kelâmî yaklaşımlarını daha kuvvetli bir sesle dile getiren bir Ehl-i sünnet kelâmcısı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Muhtelif çevrelerdeki bu farklı Eş'arî algısı, aslında onun kendi eserlerine hâkim olan benzeri bir farklılığa da delâlet etmektedir. Meselâ bir eserinde cedel ilmîni kötöleyen Eş'arî, başka bir eserinde kelâm ilmîni kayıtsız şartsız onaylayan ve Hanbelîler'e cedelî yöntemin doğruluğunu izah etmeye çalışan tipik

bir kelâmcı portresi çizer. O, bazan imanın tasdik olduğunu savunurken bazan da onun söz ve amelden ibaret bulunduğunu belirtir. Yine dil ile ikrarın farz olduğu görüşünü kendisine nispet edenler de yok değildir. Bu örnekler böylece uzayıp gider. Eş'arî'yi anlamaya çalışan Batılı araştırmacıların haklı olarak sorduğu gibi, "Bir insan birbirinden bu derece farklı eser ve görüşleri kendi şahsında nasıl barındırabilir? Eş'arî, farklı görüşler arasında zamanın şartlarına göre politik tavırlar alan, gerçekte sistem kuramamış bir bilgin midir, yoksa bütün görüşlerinde samimi davranan, mütedil bir din anlayışını hâkim kılmak için ömrünü Mu'tezile ile savaşıma adayıp kendi düşünce sistemini kurabilen gönüllü ve dindar bir kelâmcı mıdır?" Şüphesiz bütün bu sorulara doğru ve tutarlı cevaplar verebilmek, "Eş'arî'nin kelâm sistemini hangi esaslar üzerine inşa ettiğinin ve onun bu sistemi kurarken yararlandığı şahıs ve fırkaların kimler olduğunun" tespit edilebilmesine bağlıdır.

Bu temel soruya kapsamlı bir cevap üretebilmek maksadıyla başladığımız tez çalışmamızda ilk olarak kaynak problemiyle karşılaştık. Zira Eş'arî'nin kendisine ait olduğu tespit edilen altı eserden hareketle onun kelâm düşüncesi ve kaynakları hakkında yeterli bir neticeye ulaşmak hayli güç görünmekteydi. Bu sebeple Eş'arî'nin görüşlerini büyük ölçüde, onun talebesinin talebelerinden olan İbn Fûrek'in kendisine nispet ettiği otuz risâlesini bir araya getirerek oluşturduğu *Mücerred* adlı eserden yola çıkarak telif etmeye çalıştık. Bu yöntem ise kuşkusuz ona nispet edilen fikirlerin güvenilirliği sorununu gündeme getirmekteydi. Kaynaklar tespit edilirken bir görüşün izlerini takip etmek gerçekten zordu. Eş'arî'yi anlamak için Mu'tezile kelâmını, Mu'tezile'yi anlayabilmek için de klasik Yunan felsefesi başta olmak üzere kadim düşünceyi çözebilmek gerekiyordu. Dolayısıyla Mu'tezile'nin, Ehl-i sünnet kelâmının, ehl-i isbatın, Küllâbiyye'nin ve son olarak da Eş'arî mezhebinin tarihî seyir içerisindeki durumlarına tanıklık ettiğimiz çalışmamızda,

özellikle yöntem konusunda ilk dönemde kullanılan istidlâl metotlarını, bunların fıkıh ve mantık ile olan ilgisini belirleme hususunda herhangi bir kaynak eser bulunmaması bizim için ayrı bir zorluk oluşturdu.

Bunun yanı sıra çoğu kendi müntesipleri tarafından hocalarına duyulan saygı ve hayranlık duygusu ile kaleme alınan ikincil kaynaklar, Eş'arî'yi objektif bir biçimde tanıtmaktan ziyade mezhep taassubuyla onun Mu'tezile karşısında elde ettiği üstünlük ve başarıyı vurgulama gayreti gütmekteydi. Dolayısıyla bunların naklettiği abartılı görüş ve yorumlar çalışma kapsamı dışında tutulurken, aralarındaki görüş ayrılıkları da giderilmeye çalışıldı. Ayrıca Eş'arî hakkında yapılmış modern araştırmalardan pek çoğu bilinen görüşlerin tekrarıdır. Onun sistemini anlamamıza yardımcı olacak sınırlı sayıdaki birkaç eser ise Fransızca ve Almanca olarak kaleme alınmış kaynaklardı.

Tez çalışmamız bir giriş ve üç bölümden teşekkül etmektedir. Girişte, Eş'arî'nin hayatı hakkındaki bilgilerle onun kelâm düşüncesinin zeminini hazırlayan dönemin tasvir ve tahlillerine yer verilmektedir. Birinci bölümde, Eş'arî'nin kelâm metodu, ilk dönemde karşılaşılan ve onun görüşlerini ispatlarken başvurduğu cedel yöntemleri çerçevesinde ele alınmaktadır. İkinci bölümde müellifin çalışma içerisinde dağınık halde bulunan veya hiç değinilmeyen görüşleri kendi kelâm sistematiği çerçevesinde bir bütün halinde sunulmaya çalışılmıştır. Üçüncü bölüm ise çalışmanın ana gövdesini oluşturan kaynaklar kısmıdır. Bu bölümde çeşitli kaynaklardan derlenen bilgilerle *Mücerred*'de Eş'arî'ye nispet edilen görüşlerden ona aidiyetinde karar kılınanlar, kendi eserleriyle de mukayese edilerek belirlenmiş, ardından onun *Makâlât* adlı mezhepler tarihi çalışmasından bu görüşlerin benzerlerinin ya da aynılarının hangi mezhepler ve şahıslar tarafından ortaya atıldığının tespiti yoluna gidilmiştir.

Bu kitap 2011 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde tamamladığımız “Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin Kelâm Sistemi ve Kaynakları” başlıklı doktora tezine dayanmaktadır. Bu vesile ile çalışmam boyunca emeği geçen birçok değerli insan arasında, özellikle konunun belirlenmesinden itibaren araştırmanın bütün aşamalarında her türlü alâkayı gösteren hocam Prof.Dr. İlyas Çelebi'ye, danışman hocam Prof.Dr. Adil Bebek'e, çalışmama katkı veren Prof.Dr. Cağfer Karadaş'a, Prof.Dr. Ömer Aydın'a ve çalışmayı okuyarak gerekli düzeltmelerde bulunan eşim Dr. Öğr. Üyesi Kılıç Aslan Mavil'e şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca TDV İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi yöneticilerine ve çalışanlarına teşekkürü bir borç bilirim.

Ehl-i sünnet kelâmının önemli siması Eş'arî hakkında daha söylenecek pek çok söz olsa gerektir. Bununla birlikte çalışmamızın, İslâm düşüncesinin dününe ve bugününe damgasını vuran bu büyük mütefekkeri daha yakından tanımak ve anlamak yolunda yapılacak olan çalışmalara mütevazî bir katkı sunmasını umuyorum.

Hikmet Yağlı Mavil

Bolu 2018